

VÖRÖSMARTY UTOLSÓ VERSEI

A költő kétszer hal meg; és amikor nem tudja többé a képek logikáján elmondani üzenetét, akkor inkább. Mert tudja, hogy halott. Vörösmarty költőlénye Világos után látszólag elpusztul, így tudta ő is magáról: fizikai lénye hat év múlva utána halt lelkének. Aki ezekben az években látta, elszor nyedt a zavaros szemű embertől, kifejezéstelen arca, elpüf-fedt teste, gyűrött ruhája nem vallott többé Költőre. És nemcsak mások látták ilyennek. Ő maga is halott költőnek írta le magát:

*Fogytán van a napod,
Fogytán van szerencséd.
Ha volna is, minnek?
Nincs, ahová tennéd.
Véred megsűrűdött,
Agyvelőd kiapadt,
Fáradt vállaidról
Vén gunyád leszakadt.*

Gyulai Pál, aki ezt a töredéket, Vörösmarty utolsó torzóját, a költő iratai között megtalálta és először közölte, már megérez valamit e sorok jelentőségéből. „Töredéknek látszik, de mégis elég bevezetett arra, hogy mint utolsó költeménye e kiadásban helyet foglalhasson” – írja (*Vörösmarty minden munkái*, II. kötet, Pest, 1864, 314.). Valóban, ha formai szempontból töredék is ez a vers, költői jelentőségében rendkívüli; mindaz, ami romantika volt, leszakadt a költőről, akár a vén gúnya: nincs többé szerep, nincs többé póz; a halott költő tükörben nézi magát, s tudja, hogy halott.

A költői realizmus ebben az önarcképben már minden lehetőségét felvillantja: a külső kép („Vén gunyád leszakadt”) a fizikum belső helyzetének leírásával („Véred megsűrűdött, / Agyvelőd kiapadt”) fonódik össze úgy, hogy közben valóságos lélekrajzzá áll össze. Nincs egyetlen olyan szó sem, ami ne volna

teljesen egyértelmű módon kétértelmű. Minden sor – minden gondolat – a következő sorral – gondolattal – úgy találkozik, mint külső a belsővel, s ebből a kettősségből születik meg a világ és a szubjektum metszéspontjában a költő reális arcképe. „Fogytán van a napod”, tehát „Fogytán van szerencséd”: kívül kifogysz, belül kikopsz. „Ha volna is, minek?” hiszen: „Nincs, ahová tennéd.” Ismét külső elem (Ha volna is...), de most már feltételesen, hogy a következő gondolatban már tényként zárja le azt a világot, amelyből kiszakadt, amely eltemette költőlényét.

De belső világa is kipusztult, és lelkének leírása ismét a külső-belső pólusain keresztül történik: „Véred megsűrűdött” – ez külső ehhez képest: „Agyvelőd kiapadt”, és végül a legbelsőre vonatkozó következtetés: „Fáradt vállaidról / Vén gúnyád leszakadt.” A vers belső logikájában ez a látszólag külső megjelenést festő kép a legbelsőbb valóságot idézi úgy, hogy közben a nyomorúsággá lett világ és a költő képét egyesíti. A végpontokat egymásba játszva a költő megvalósítja a teljes realitást, amelyben egyesül külső és belső, ember és világ.

A költeménynek ez a belső lejtése teszi, hogy a központozás némi megváltoztatásával visszafelé olvasva sem veszít értelméből és a „Fogytán van a napod” éppen olyan konklúzió, mint a „Vén gúnyád leszakadt.” A vers belső gravitációja így mindenképpen a mélységek felé vonz, az egyik gondolat a másikat mind mélyebb rétegek felé taszítja, miközben önmaga is befelé hull – megállíthatatlanul. A helyzet, amit így érzékeltet, nem statikus, hanem mozgó állapot: minden a végső statikum, a pusztulás felé rohan.

„Ha volna is, minek?” – kérdezi a költő, s ebben a kérdésben a tragikus alaphelyzet verődik vissza: ha a tett lehetetlen, az élet elveszti értelmét; ha a költői tett lehetetlen, a költői élet elveszti értelmét. Az, aminek nincs értelme, az, ami logikaellenes, az, ami elveszti alapszerepét, azt, hogy a világban aktivitásként részt vegyen – az halott. A költői tett halála – a költő halála. Vörösmarty, a költői valóság-érzék birtokában, kimondja a teljes illúziómentesség ítéletét; az élet értelme a küzdelem, tett nélkül nincs élet, csak halál van. Már nem akar álmodozni, reményékkal játszani, csak élni, vagyis ugyanaz: tenni.

*Mire virradsz te még,
Szegény magyar költő,
Van-e még reménység?
Lesz-e még hajnalod?
Férfi-napjaidban
Hányszor álmodoztál,
Büszke reményekkel
Kényedre játszottál! ...*

Egy élet kulcsa van ebben a kettős kérdésben: „Van-e még reménység? / Lesz-e még hajnalod?” A következő sorokból kiderül, hogy a remény többé nem az álmodozások lehetőségére vonatkozik, ez már más valami. A költői hivatás addigi felfogását – a nemzet hivatott poétájának szerepét – ez az új reménység, ha egyáltalán lesz – már nem tartalmazhatja. Mi a költő igazi hivatása? – ezt kérdezi a póz nélkül való öregember, aki embereit és hiteit önmagával együtt temeti.

Egész életében vívódott a hivatástudat problémáival, minden nagy verse egyfajta válasz erre a kérdésre. A vívódás pillanatai tették nagy költővé; amikor úgy érezte, hogy megoldotta alapidilemmáját, amely a tett, a tett lehetőségei és a költői szerep között feszül, akkor a vállalt szerepbe belemeredve jobbra közepes verseket írt. Ahol romantikus – ott szerepe torzítja el költészetét; ahol realista – ott költő. Mi ez a realizmus? Semmiképpen sem leírás, semmiképpen sem valami tipikusnak a keresése, más, nem a helyzet és az egyén viszonyának mérlegelése, inkább döntés, inkább etikum. A Költő minden írásában dönt, vagy megismétli, újraírja programját, azt, amit már eldöntött. A kérdés az: vajon egy döntés, egy program mentesíthet-e az újabb döntések felelőssége alól. Egyáltalán felelős-e a Költő?

Vörösmarty felelősnek érezte magát, elkötelezett ember volt és elkötelezett költő. Jellemének és tudatának, költői világának egysége sem lehet vitás. Egyik első versében írja e két remek sort: „Oh! a remény nem biztat immár / Amikor elragad a valóság.” (*Sok vész riaszt*) Vagyis az alapidilemma adva van: remény vagy valóság között választania kell; s harmadik fennmaradt versében már világossá lesz elkötelezettsége a remény mellett és e remény tartalma is: magyarsága. „Hová rohantok átkozott gonosz fiak? / Mi készit ezekre? büntetlen / Fog hát az undok visszaélés bennetek / Te-

nyészni, gyáva fajzatok? / Az ezredes veszély alatt nyögő hazát / Midőn serényen ébredesz, / Imez fajultak átkosan kelő hada / Alázza, dúlja, dönti meg” – írja a nyelv pusztítóiról *A korcsokhoz* című versében.

Döntése egyértelmű: szerepe, amit vállal, a nemzet szónokának-bajnokának-prófétájának szerepe. Ebben az általános keretben a költő már eldöntötte hivatását. De egy életre szól-e a döntése? Az *Előszó*ban – utolsó költeményei közül való – írja: „A vész kitört. Vérfagyhaló keze / Emberfejekkel labdázott az égre, / Emberszívekben dúltak lábai.” És arrébb: „Most tél van és csend és hó és halál, / A föld megöszült; / Nem hajszálanként, mint a boldog ember, / Egyszerre öszült meg, mint az isten, / Ki megteremtven a világot, embert, / A félig istent, félig állatot, / Elborzadott a zordon mű felett / És bánatában ősz lett és öreg.” Talán nincs a magyar lírában a reményvesztettségnek még egy ilyen leírása. Mert ez a remény elvesztésének fenomenológiája: nemcsak a helyzet képe, hanem az út is, amely ehhez vezetett. De mi lett a szereppel, a vállalattal, a döntéssel? „Majd eljön a hajfodrász, a tavasz, / S az agg föld tán vendégahaját veszen, / Virágok bársonyába öltözik. / Üvegszemén a fagy fölengedend, / S illattal elkendőzött arcain / Jókedvet és ifjúságot hazud: / Kérdjétek akkor azt a vén kacért, / Hová tevő boldogtalan fiait?”

Hol van itt remény? Csak kacérság, hívság, álhaj és üvegszem; csak szerep a remény. Csak élet van, és halál van. Csak harc van, és csend van. Más nincs. És, furcsa módon, a remény elvesztése nem jelent, nem sugall reménytelenséget. A remény, ha elszakad a világtól, akkor puszta illúzió; csak a puszta illúziók szférájában lehetne a költő reménytelen vagy, ami ugyanaz, pesszimista. A költő nem pesszimista. Ahhoz reménytelenség kellene, de a költő nem remél, tehát nem lehet pesszimista sem. Csak illúzióit vesztette el: s most már kénytelen úgy nézni a valóságot, ahogy az van.

Az illúziók világával, avagy a mindennapi élet illúzióival, az ábrándokkal Vörösmarty már több alkalommal szembenézett: ez teszi nagy verssé *A merengőhöz* című költeményét. A döntés verse ez; de nem a költő saját magára vonatkozó döntéséé, egy nő helyett dönt, Laura helyett dönt, és éppen saját magát, az öregedő embert kell elfogadtatnia egy fiatal nővel, saját magát kell becsempésznie az ábrándok he-

lyére: „Ha van mihez bizhatnod a jelenben, / Ha van mit érezz, gondolj és szeress, / Maradj az élvvel kínáló közelben, / S tán szebb, de csalfább távont ne keress, / A bírhatót ne add el álompénzen, / Melyet kezdedbe hasztalan szorítsz: / Várt üdvöd kincse bánat ára lészen, / Ha kart hizelgő ábrándokra nyitsz.” S mi ez a jelen, amit Laurának nem szabad eladnia álompénzen, ki ez a jelen: „Maradj közöttünk ifjú szemeiddel, / Barátod arcán hozd fel a derút: / Ha napja lettél, szép delét ne vedd el, / Ne adj helyette bánatot, könyút.”

A fordított dilemma, vagyis a dilemma elvetése szinte bánatóan ingerli a különben megejtő szépséget befogadó olvasót. Szerb Antal jogosan jegyzi meg: „A fantáziát, amennyire lehetett, háttérbe szorította, sőt, mintegy túlzó kompenzációképpen, legismertebb költeményében már csaknem költőietlenül tiltakozik az elvágyódás és a képzelet ellen: Ábrándozás az élet megrontója... Különös ironiája a nyárspolgári igazságoknak, hogy ezt a legnyárspolgáribbat is a magyar költészet legnagyobb fantasztája mondta.” (*Magyar irodalomtörténet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1959, 328.) Gyönyörű sorok között valóban filiszter tartalom bolyong: az illúziók helyébe egy új illúziót ültet a költő: a jelen illúzióját az ábrándoké helyett. Elégtétel-e egy élet számára a jelen megragadása? Vörösmarty tudja, hogy nem, és most mégis erre biztat. Szerepe megengedi a szeretett nő megnyerését ezen az áron is: legyen ábránd helyett a költő szolgája, lássa meg benne azt, amit a költő sohasem vállalna: a jelen kézzelfoghatóságának illúzióját. Már nem sokkal *A merengőhöz* után Vörösmarty ismét saját reményeinek talajáról szól reá a nemzetre *Kölcsey* című epigrammájában:

*Meg ne ijedjeteK, a hazaföldnek szíve dobog fel
Kölcsey sírjától keble örökre sebes.*

Gondolatnak: remény és illúzió; költészetnek: telitalálat. Remény, hogy a költőre való emlékezés magára döbbsenti a hálátlan nemzetet, s illúzió, hogy a költő a nemzet lelkiismerete, reményeinek megfogalmazója, akire ha hallgat, nem lesz oka lelkifurdalásra. Különben egyik legszebb epigrammája. Első sora önmagában egy felkiáltás, figyelmeztetés: „Meg ne ijedjeteK” – s már tudjuk, valami döbbenetes ese-

mény történt. A mondatnak általános alanya van: egyikünknek sem szabad megijedni, vagyis, pozitív értelemben mindannyiunknak figyelniük kell. „A hazaföldnek szíve dobog fel”: az általános alany konkretizálódik egy újabb – eddig rejtett – és szintén általános minőségében: hazafiként kell figyelniük, a hazával történt valami. Az első sor egyetlen kép, de ezen belül központi helyet kap a „hazaföld szíve” megszemélyesítés. Általános alanyiságunk – emberi minőségünk – egy alapvető kapcsolatot, szolidaritást fejez ki, egybeolvadásunkat a szülőfölddel. Érzelmi kapcsolat ez, s erről az oldalról nézve a „meg ne ijedjete” az értelmünkhöz szól, nemzeti tudatunkhoz. Az első sor tehát az értelmi és az érzelmi közötti feszültségbe helyezi a második sor mondani-valóját.

E költői telitalálat születését bizonyos vonatkozásban nyomon követhetjük Gyulai Pál jóvoltából, aki a költő iratai között az epigramma két másik változatát is fellelte; érdemes ezeket idéznünk:

Első nem közölt változat:

*Nap vala értelmed, jó szíved csillagok és hold,
Egy nagy természet fényköre hunyt le veled.*

Második nem közölt változat:

*Dél vala értelmed, jó szíved csillagos éjjél
A hon egén egy szép nap köre hunyt le veled*

Közös mindkettőben, hogy nem apellál bennük a nemzet lelkiismeretére, hanem romantikus hasonlatokat halmozva a természetet minősíti vesztesnek Kölcsey eltűnése miatt. Az érzelem és a szív ellentéte itt is felbukkan, de primer formában, s így persze alkalmatlanul a rejtett esztétikai áramkör bekapcsolására. A hasonlatok erőtlensége abból fakad, hogy Kölcsey egyéni vonásait hivatottak megeleveníteni a természet egy-egy jelenségére (nap, csillag, hold) való közvetlen rámutatással. Végül is erőtlen ez a két változat mindenekelőtt azért, mert hiányzik belőlük a felelősség, az etikum, a döntés. Az elsőnek közölt változatban van legalább remény és illúzió. Itt nincs. De realizmus sincs.

Utolsó költeményei közül *Az ember élete* visszacseng ezekre az illúziókra, hiszen „Férfi-napjaidban / hányszor álmodoztál...” – írja a nagy elszámoláskor! Ezt a versét Gyulai tanúságtétele szerint „az 1854-ben Párizsban meghalt gr. Batthyány Kázmér emlékére írta, ki barátja és pártfogója volt”. (*I. m.* 314.) Az adat, ha filológiailag pontos is, talán nem fedi a teljes valóságot: a költemény egy-két olyan szakaszt tartalmaz, amely esetleg nem Batthyányra vonatkozik. A hatodik szakasz így szól: „Míg más kincset sóvárg, / ő boldogságban élt, / Ha felsőbb vágyakért / Adhatta életét”. Lehetséges, hogy a forradalomban elveszett barátira utal itt, talán Petőfire gondolt.

De milyen bölcsességet nyújt *Az ember élete*? Miért érdemes és kell élni? „Önzetlen áldozat / Volt tiszta élete, / Az embereknek üdv / Magának dús köre” – írja mintegy összefoglalva romantikus hitét a költői hivatásról. Mert jogosan vagy jogtalanul azonosul Batthyány életével ő maga is, benne egy kicsit a költősorsot is megéneкли az utolsó hónapjait élő Vörösmarty. („S ha lelke húrjait / Az élet megüté, / Oly kedves volt e hang, / Mint a legszebb dalé”.) Tehát: áldozat az emberekért – ezért kell élnie, s ha így él a költő, akkor tiszta marad. Az idézett szakasz kulcsfogalma az erkölcsi tisztaság, Vörösmartynak ez nyilván a romantikában fogant eszménye. Mint ahogy a fentebb idézett szakaszt záró negyedik sor („Magának dús köre”) szintén romantikus abban az értelemben, hogy az első három sor verbális túlbujánzásából, nem tartalmi vagy belső formai igényből született.

Az emberiségért tenni kell valamit, az egészért, mindenkiért vagy legalább a nemzetért, az egészért, a Nemzetért. Petőfi is így írt 1846-ban: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessenek / Az emberiségért valamit!”; és arrébb: „Meghalni az emberiség javáért, / Mily boldog, milyen szép halál!” (*Sors, nyiss nekem tért...*) Adni, adni – ez Vörösmarty programja; ha lehet, akkor a halállal is szolgálni – ez Petőfié.

De ez így tiszta illúzió, avagy a teljes, az abszolút tisztaság illúziója csak: romantika – realitás nélkül, még akkor is, ha sorsuk látszólag valóságos talajt teremtett utólag a romantikus program számára. Abszolút tisztaság nincs: csak mindig megújuló törekvés a tisztaságra; adni csak úgy és annyit le-

het, ahogy és amennyit a kor és a korból való közvetlen kitörés egyáltalán lehetővé tesz. Ha áldozattal, önzetlen tettekkel a világ egyáltalán megváltható volna, akkor az abszolút áldozat, az abszolút tett volna csak elég hatalmas a világot végleg tisztává tenni. De nem a halál! A halál nem tiszta tett: mert végleges. Az abszolút tiszta tett nem zárulhat le: végtelennek kell lenni, mindig fel kell támadnia és mindig élnie kell! Krisztus bibliai sorsában logikailag a következetesen végiggondolt abszolút tett útját járja be, a költő viszont megáll a félúton, mert a Megváltó sorsát, halandó lévén, nem vállalhatja.

Tiszta, önzetlen életet élni csak akkor lehet, ha lemondunk az abszolúttal kacérkodó programokról, és vállaljuk azt, ami van, szembenézünk vele, teszünk és döntünk, és döntünk és teszünk, és tudomásul vesszük: az élet küzdés, nem remény, nem áldozat, nem romantika, hanem küzdés, s az eredmény sohasem az abszolút tisztaság, hanem a tisztább, amelyhez képest mindig lesz tisztább és még tisztább. Vörösmarty kevésbé sikerült verse *Az ember élete*, mert egy illúziót énekel meg benne, amely nem fűti át őt magát sem. A döntés motívuma hiányzik belőle, az itt és most mindig megújuló dilemmája. Még az utolsó versszak őszinte és jogosnak bizonyult reménye sem változtatja meg a mellékvágányon haladó költemény egészének jellegét: „S idő és a világ / Bevégzik a művet, / Mit véghez jutni sors / S élet nem engedett.”

Az illúziókba fúló gondolat lehorgonyzása a korban, a nemzet céljaiban és az önösségbe fúló egyéni tett társadalmi lehetőséggel való feltöltése a költő alapproblémája, és ahol ezt a dilemmába torkolló problémát végleges, abszolút válaszokba oldja, ott költőileg is csak dadogni tud. A dilemma szükségképpen újrateremti magát, mert alacsonyabb vagy magasabb fokon az ember mindig korhoz kötött lény, a tett és az erkölcs kapcsolja egyéniségét a világhoz, a külsőhöz és a belsőhöz egyaránt. A költő feladata, hogy ezt a dilemmát mindig újrafogalmazza, ne megváltó legyen, hanem eszköz önmagunk lehetséges megváltásában. A költő a szépben a jót sugallja, üzenete pedig a vívódás, a szembenézés, a döntés. Vörösmarty a döntésért küzd meg nagy verseiben. Költői tehetsége itt válik illúziómentes új valósággá. Mert a nagy

költemény új valóság, tett, amelyből a küzdelem felelősségét szívja magába az olvasó.

A nagy vers ezért a dilemmáért magáért küzd, és nem a dilemma megoldásáért. Jó példa erre a heroikus önmarcangolásra a látszólag oly könnyed hangú, sok szatirikus elemet is tartalmazó verse, a *Mit csinálunk?* Kortársait kárhoztatja benne, de a versszakok refrénje mintegy külsődleges járulék módjára, a renyhe-tunya-szájhős világnak odaveti a problémát: s mi lesz, ha cselekedni kell? „És hogy aztán / Majd ha ember kell a gátra, / Gyenge-gyáván / Ne maradjon senki hátra”. Persze a cselekvésre való felszólítás nem jelenti a dilemma felismerését, de annak feltétlenül előfeltétele. A *Mit csinálunk?* nem érhetett nagy költeménnyé, mert a tett-tunyaság ellentétpár nem két különböző minőségre vonatkozik, hiszen a tunyaság csak a tett hiánya, amelyhez képest a tett még nem a gondolatilag megharcolt, végigvitt és szükségszerűen újra felmért, újra megharcolt gondolat-tett dilemmája. A vers így nem mondja ki azt, ami a legfontosabb, tehát verbális felszólítás marad, szemben például a nem sokkal később létrejött *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével, amelyet a valódi dilemma megfogalmazása révén tesz naggyá a költői zseni:

*Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal
S meg nem kövülnek élő fiaí.
Mi dolgunk a világon? küzdeni,
És tápot adni lelki vágyainknak.
Ember vagyunk, a föld s az ég fia ...*

A szembenézés logikája vezeti a szolidaritás-képlet megfogalmazásához is: a küzdelem közössége az, ami értelmet ad az egyéni életnek. Vörösmartynak ez a gondolata mentes azoktól az utópisztikus-illuzórikus felhangoktól, amelyek a szolidaritásban csak etikai tartást látnak, és az emberiségért vagy másokért végzett tettekre redukálják, vagyis a „többiekhez” kívülről való csatlakozásban látják a szolidaritás fő megnyilvánulását. Az abszolút jótékonyság odaadásával-önfeláldozásával-krisztusi önmegtagadásával szemben Vörösmarty szolidaritás-eszménye a *Gondolatokban* a részvétel: a közös győzelemnek és közös vereségnek illúziómentes kapcsó-

lata, a sorsépítés közössége: a vég nélküli küzdelemben az egyed számára szükségképpen mindig véget érő harc vállalása. Kimondása annak, hogy *mégis*, a pusztulás ténye ellenére, az ábrándok-illúziók hiábavalóságának tudata ellenére – *mégis* vállalni kell az életet, a harcot.

*Hogy a legalsó pór is kunyhájában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók;
Én védem őket, ők megvédnek engem.
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.
Ez az, miért csüggedni nem szabad.
Rakjuk le, hangyaszorgalommal, amit
Agyunk az ihlett órákban teremt
S ha összehordtunk minden kis követ,
Építsük egy újabb kor Babelét...*

A közös küzdelem vállalása („Mi dolgunk a világon? küzdeni, / Erőnk szerint a legnemesbekért”) nem tartalmazza az előrehozott, már most megálmodott sikerélmény eufóriáját: nem a siker, a harc a biztos, nem előre látható kimenetele kovácsolja össze a szolidáris közösséget, hanem a küzdelem maga, a férfimunka, a tett, amely ha néha kilátástalannak tetszik is, de önmagában hordozza a legmagasabb emberi eszményt, az emberi sors tudatos vállalását. Vörösmarty a *Gondolatokban* a harcot elsősorban eszmei küzdelemnek látja, a harc irányát a nemzeti felemelkedésiben jelöli meg, de mondanivalója átfogóbb, és történelemfilozófiai általánosítások irányába mutat. A konkrét helyzetben a konkrét feladatok megjelölése egyrészt, másrészt a történelemfilozófiai ajtónyitás kettős tanulságot sugall olvasójának: az emberi sorsot vállalni annyi, mint vállalni a küzdelmet; a küzdelmet vállalni pedig szembenézés a konkrét helyzettel-feladatokkal.

Vállalás, szembenézés, küzdelem; ábránd nélkül, a siker biztosítéka nélkül, a lázadás öröméért („jó multság”): ez „férfimunka”. A dilemma alapformáját megérző-megfogalmazó Vörösmarty a küzdelem tartalmát kora haladó mozgalmaiban jelöli meg. A küzdelem vállalása a harc konkrét feladatainak, az előremutató célok megvalósításának formáját ölti fel. Nincs ebben tehát semmi nihilizmus, semmi psz-

szimizmus. Úgy gondoljuk, hogy Tóth Dezső kiváló Vörösmarty-monográfiája a gondolati versek értékelésében a sok remek felismerés mellett éppen a dilemmavállalás vonatkozásában marad adósa egy nem egészen realista történelem-szemléletnek, amikor pesszimista kicsengést vél ezekből kihallani. Nem hisszük, hogy Petőfi konkrét vállaláslírája nevében akár egy árnyalatnyira is elmarasztalható volna Vörösmarty dilemmavállaló gondolati költészete. Tóth Dezső így ír: „Ez a gondolati líra az, amely tartalmánál és formájánál fogva a legszembetűnőbben különbözteti meg Vörösmarty művét a reformkori irodalomban. Az ő költészetén belül ennek a történelmi dilemmának az átélése sok tekintetben legnagyobb alkotásait hozta létre. Nem így Petőfinél ... Petőfi a történelemformáló nép mindenkori optimizmusával lírailag túl tudott nézni a végső emberi igényeket meghazudtoló valóságon, meg tudta látni a tragikus és a kiábrándító jelenségek mögött a jövőnek a nép számára ígérkező kibontakozását. Benne a történelem által feltett dilemma, az aggodalmak sohasem mélyülhettek az emberi előrehaladás tartós vagy tényleges kétségbevonásával, nem adhattak számára igazi mély, belső élményt, az ő költészetének nem volt, nem lehetett csúcspontja a küszködés és vívódás lírája.” (Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957, 392–393.).

Nem hisszük, hogy Vörösmarty gondolati lírája az emberi előrehaladás (tartós vagy tényleges) kétségbevonásával volna jellemezhető, bár csak bizonyos oldaláról is. Az optimizmus–pesszimizmus ellentétpárja az alkotásra különben sem alkalmazható, mert az alkotás *maga* ellentmond a lemondás igénytelenségének, az alkotás maga az élet, az értékteremtés maga a történelem folytonossága. Ha az illúziómentes-ábrándmentes küzdelemvállalás, ha a sikerburok nélküli jövőlátás pesszimizmus, akkor az alkotásban megnyilvánuló igenlés mindig optimizmus, az ellentétpár így éneimét veszti, és csak az ideológiában marad helye. De Vörösmarty nagy emberi-költői érdeme éppen az, hogy kora viszonylag haladó ideológiáját is képes bírálni vízióiban, amelyek így valahol összekapcsolják a kora konkrét világát az emberi nem alapvető sorskérdéseivel. Realitásuk is ebben van: nemcsak valóságleírások, hanem történelemfilozófiai igazságok is. Többek a tények leírásánál; az emberi felté-

telek fenomenológiája is felsejlik bennük. Vörösmarty utolsó versei is tanúi ennek a nagyságnak. Ezekben ismét meggarcol a vízióért, ismét megfogalmazza, minden eddiginél magasabb költői szinten azt, amiért egész életében küzdött: a dilemmát *A vén cigány*ban.

Vörösmarty 1849. október 10-én írta *Emlékkönyvbe* című költeményét, „ugyanis a világozi napok után Szatmár megyében bujdosott s Bajza Józseffel együtt Csanády János gebei birtokos vendégszerető házánál töltött pár hetet” – írja keletkezésének körülményeiről Gyulai (*I. m.* 313.). A költemény önmagában inkább egy lelkiállapot dokumentuma, mintsem művészi teljesítmény; mégis idézzük, mert felbukkan benne *A vén cigány* néhány motívuma is. Az első szakasz egyetlen pesszimista átok, a teljes reményvesztettség képe, az utolsó pedig a költői megalázkodása, aki visszakönyörgi magát a remény kegyeibe: „Setét eszmék borítják eszemet. / Szivemben istenkáromlás lakik. / Kivánságom: vesszen ki a világ /Se földi nép a legvégső fajig” – írja az elsőben. Az utolsóban pedig így szól: „Koldulni járnék ily remény- s hitért, / Megvenném azt velőm- és véremen. / Imádkozzál – te meghallgattatol – / Az tán segíthet ily vert emberen.”

Ezután írja a *Mint a földművelő* című verses moráliáját egy „hányt-vetett papírszeletre” (Gyulai). A mértéken kívül talán semmi mesteri sincs benne, csak lemondás és talán a halvány önvigasz, hogy a sír mindeneket magába fogad, mindenkit egyenlővé tesz a halál:

*Mint a földművelő jól munkált földbe magot vet
S várja virulását istene s munka után:
Úgy a sírokkal felszántott földbe halottit
Hordja koronként a végtelen emberiség,
És haloványon a dúsz, a szegény és a koronás fők
Mennek alá, víg, bús, mogorva vegyest.*

Ha nem írja meg utolsó költeményét, akkor alászállásában csak a megtört öreg végvágyát kellene látnunk, e versében pedig a sír csendes nosztalgiáját. Ha csak erre futotta volna, akkor egyetlenegyszer hal meg. De Vörösmarty kétszer halt meg, s mint Költő is végigélte életét. Mert megírta *A vén cigányt*.

A költemény az érzelmi feszültség egyetlen hatalmas íve. Az indulat mind erősebb lesz benne és az átokvilág ereje mind átfogóbb. Az első szakasz exponálja az érzelmi állapotot: „Mindig így volt e világi élet, / Egyszer fázott, másszor lánggal égett”. Az átok csúcán a hetedik szakaszban torpan meg és dilemmába oldja a reményvesztettséget. Megérzi: a reményvesztettség csak a remény fordítottja: ismeretlen isten. A remény tehetetlenségét kompenzálja, a valóság hiányából faragja ki az elérhetetlen eszményt, elfordít tehát a világtól. Az eszményt pedig, amiért élni érdemes, ebből a világból kiindulva kell kigyöngyöznie a tetteket követő és a tetteket előkészítő agynak. Élni kell a világban, hogy magunkévá tehessük, és magunkévá kell tennünk, hogy átalakíthassuk. Magunkévá tenni és átalakítani, állítani és tagadni – olyan ellentmondás, ami állásfoglalássá teszi számunkra a létet. A létet nem lehet befogadni mint egy dolgot, mint a táplálékot, mint a fényűzést, a létet tudatos létté az állásfoglalás és a tett, ismét és újra a dilemmába oldódás teheti. A költő az érzelmek és a gondolat metszéspontjában áll, figyelmeztet, vágyat, akaratot sugall, rendbe szedi érzelmeinket, hogy a gondolat biztosan induljon kutató útjára, új talajt villant fel a megrekedt akarat számára: mert dilemmába oldja a létet. De a dilemmába oldódást a dühödt, tehetetlen átkozódnak, a leszámolásnak kell megelőznie:

*A vak csillag, ez a nyomorú föld
Hadd forogjon keserű levében,
S annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől
Tisztuljon meg a vihar hevében,
És hadd jöjjön el Noé bárkája,
Mely egy új világot zár magába.
Húzd, ki tudja meddig húzhatod,
Mikor lesz a nyűtt vonóbul bot,
Szív és pohár tele búval, borral,
Húzd rá cigány, ne gondolj a gonddal!*

Az élet elveszti tartalmatlan járulékát – az ábrándokat –, s marad a bűn és szenny, és marad a harc a tisztaságért, a küzdelem vállalása, minden kockázat vállalása. A kiút, a reális perspektíva hiányában a dilemma egyik ol-

dala átjátszik az utópiába, de a harc kérlelhetetlen vállalása szorosán kapcsolódik a valósághoz. Noé bárkája az Igazakat menti át az új világba, amelynek partjai ugyan még nem látszanak, de a vállalásban már benne érezzük lehetőségét, azt, hogy az új világot majd mi teremtjük meg. Az új világ saját tetteink jelképe: nincs aki készen adja, csak a felelősségvállalás hívhatja életre. Vörösmarty ezt még nem fogalmazhatta meg, nem tehetette költészetté a tettet, ahogy József Attila jó 80 év múltán helyette is elvégzi: „Én istent nem hiszek, s ha van, / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem”. (*A bűn*)

A vállalás *A vén cigány*ban átmenti az embert a pusztázó átkozódás magányából (az *Emlékkönyvbe* írója még ott topogott az úr szájánál) a küzdelem szolidaritásába. A költő már nincs egyedül, mert költészete híd a harcot vállalók felé. S ha ez a híd még nem is létezik, a dilemma megértői és vállalói majd megépítik a költő tervei nyomán. És amíg építkeznek, sohasem felejtik el, hogy az érzelmek és az akarat útját mutató foszforcsik – a költészet nyomjelzője a világban, és a költő is tudja, hogy nyoma ott marad a világban. *A vén cigány* utolsó szakaszában az öröm hangjai a kimondott és ezzel a költő számára megoldott dilemmát ünneplik: „Húzd, de mégse, – hagyj békét a húrnak. / Lesz még egyszer ünnep a világon; / Majd ha elfárad a vész haragja, / S a viszály elvérzik a csatákon, / Akkor húzd meg újra lelkesedve / Isteneknek teljék benne kedve.” 83 év múlva milyen hasonló József Attila öröme: „S mégis bízom. Könnyezve intlek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár! ... / Bízom, hisz, mint elődeinket, / karóba nem húznak ma már. / Majd a szabadság békessége / is eljön, finomul a kín – / minket is elfednek végre / lugasok csendes árnyain.” (*Ős patkány terjeszt kórt...* kezdetű verse.)

Itt a harcot oldja örömmé a dilemma vállalása; nem a remény, az ábránd, hanem a bizalom – bizalom a küzdelemben. A küzdelem az egyetlen biztos talaj, minden öröm forrása az ember számára. Vörösmartyból a vállalás kimosta a hitért könyörgő átkbizonytalanságot, és az *Emlékkönyvbe* írójából a vállalás *A vén cigány* költőjévé avatja. A tisztázódás eszmei és formai vonatkozásban egyszerre zajlik le: ez a költemény igaz és szép, nem azért igaz, mert szép, és fordítva, nem azért szép, mert igaz. A kiapadni látszó köl-

tői véna gazdagon buzog fel benne, a dilemma a költészetbe oldódik és csomózódik, mert a külső és belső formai elemek saját logikájuknak megfelelő rendeltetésre találnak benne.

A vén cigány belső formája szerint hangulat-ív: a görcsös érzelem fokozatosan kiterjeszkedik a világra, elnyeli a világot, azután egyetlen mozdulattal kidobja magából, és ismét az egyéni szubjektum belső körébe tér vissza. Az érzelmek amőba-mozgását a költői ellentétek egymásra szabadításával éri el: a világ fázik és lánggal ég, a vér forr – a hús kemény, mint a jég verése, zivatar tombol – a sír reszket, valami dörömböl – valaki zokog. Az érzelmi fokozás korbácsolásában az ellentétek közül az egyik, a láng, a forró vér, a zivatar, a dörömbölő sors, erősebbnek bizonyul, mint ellentétpárja; a felülkerekedésben pedig a világ érzelmi elemésztése zajlik le folyamatosan. Az ötödik szakaszban az ember kínjai már elnyelték a világot, a szenvedés tovább nem fokozható:

*Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sírbeszédeit,
A keselynek szárnya csattogását,
Prométheusz halhatatlan kínját.*

.....

Az érzelmek közül csak egyetlenegy maradt, a kín, mert a világgal együtt az érzelmi gazdagság is felemésztődött. A kínba fült világ már csak a halált fogadhatja; vagy a tisztulás felé fordul, vagy elpusztul. Az érzelmek íve a csúcsra, vagy ami ugyanaz, a pokol legmélyére hajlott: a sors megfeneklett, elpusztította önmagát. Most jöhet az ember, hogy sorsa urává legyen. De elég erős az ember e feladat végrehajtására? Láttuk, Vörösmarty bízik benne.

Az ötödik versszak a mítoszteremtés csodája a magyar költészetben. A keresztény mitológia egyesül benne a görög jelképpel, és közben a reális pusztulás mitikus képévé válik. Sajátossága a képnek, hogy látszólag csak néhány megállapítást sorol egymásutáni rendbe, de a felsorolás módjában az idő természetellenesen visszafelé fordul, és negatív irányba rohan. Előbb a lázadt ember vad keserveit halljuk, utána

a gyilkos testvér botja zuhanását és az első árvák sírbeszédeit, és már nincs senki, csak az ősjelkép, csak a kezdet: Prométheusz és a keselyűk, a természet, amely ismét önmagába falta azt, amit kínok árán magából hozott létre, az embert, aki most végső kínjaival törleszti a kölcsönt. A megfordult idő torpan meg a hatodik szakaszban, visszanyeri emberi értelmét, s ezzel a bizalom érzelmi lehetőségét is. A mítosz azzal teljesedik ki, hogy a kínok poklában az ember bízni kezd: az érzelm dialektikája szerint gátlás következik – megtorpanás a halál előtt, a kín gátlás alá kerül, és az értelem ismét felülkerekedik. Az ember nem halhat meg, mert természete az, hogy éljen. Értelmesen éljen: életének értelme küzdelmében van.

Történelemszemlélet, erkölcsi világkép és a költői egyéniség közvetlen jelenléte teremti meg *A vén cigány* költészet-zuhatagának fénygazdagságát. Tóth Dezső monográfiájában olvashatjuk: „A haza és az emberiség nagy kérdésein vívódva – az emlékkönyvbe írt sorokat (1849) kivéve soha egyetlen szót, utalást magáról nem ejtett Vörösmarty, egész lényével, minden idegével szinte azonosult az emberiséggel, maga mintegy átvette, átélte a történelem megrázkódtatásait, de nem adott jelt a maga személyes, individuális helyzetéről, lelkiállapotáról... *A vén cigány* azonban a legteljesebb közösségi részvét mellett valahogyan megjeleníti az öreg Vörösmartyt is – *A vén cigány* nemcsak csúcsa a *Gondolatok*, *Az emberek*, az *Előszó* képviselte költeménysornak – egyben kezdete is egy új lírai magatartásnak, amely már képes a közösségit is valamely pregnánsan személyes ötvözetben megformálni.” (I. m. 566.)

A történelemszemlélet, erkölcsi világkép és a költői egyéniség hármasságát a cigány hordozza a költeményben: az első szakaszban a költői mámorvágy és a csak húrokon kifejezhető érzelmek egyetlen személyben olvadnak össze, a másodikban a kezdeti egység felbomlik, és a cigányhoz beszélő kerül előtérbe. (Amint Tóth Dezső megjegyzi, e mozzanatra először Szauder József figyelt fel egyetemi jegyzetében.) A költő felszólító módban saját lelkiállapotát írja le, de egy kicsit a kívülálló módján, mint aki látja ugyan magát, de elégedetlen saját érzelmi reakcióival. Mintha a magát szemlélő költő nem tartaná elég erőteljesnek saját tiltakozását a szörnyű sors ellen: a nagy döntések a teljes rész-

vételt, minden kicsinyes külső reagálás elhagyását követelik tőle. „Véred forjjon mint az örvény árja, / Rendüljön meg a velő agyadban”, mert: „Odalett az emberek vetése”. A harmadik szakaszban: „Tanulj dalt a zengő zivatartól”, mert: „Háború van most a nagy világban”. A cigány kiszorul e két szakaszból a refrén perifériáira, a költő maga a nemzet énekese, akit a sors megértése hajszol a döntés felé.

A költemény negyedik és ötödik szakasza már teljesen történelemfilozófiai: a dalnok költő maga is a refrénbe húzódik, és helyt ad a sorsnak, a tomboló törvénynek, az emberi akaratok, nemzeti vágyakat nem ismerő szükségszerűségnek. A hatodik szakaszban, mint már említettük – döntés születik. A költői vízió és a történelemfilozófiai állásfoglalás illúzióktól mentes erkölcsi világkép megfogalmazásához vezette el Vörösmartyt. De milyen áron! „Húzd, de mégse, – hagyj békét a húrnak” – írja le a magyar költészet legkeserűbb sorait, mert ha ünnep lesz a világon, az már nem lesz az övé, az ő napja már fogytán van, s ha bízik is nemzetében, saját sorsát már lezártai. A várás, a hallgatás bizalmáért önmagából azt is feláldozza, ami a legértékesebb belőle, a költőt, magát az életet.

Ebben az önmagát feláldozó költői magatartásban nemcsak a rezignált öregség megnyilvánulását kell látnunk, sőt még csak a romantikus halálvágy felbukkanását sem, sokkal inkább Vörösmarty költői habitusának sokszorosán átalakult, de mégis mindig jelenlévő vonását. Szerb Antal idézi Vörösmarty két jellegzetesnek tartott sorát:

*Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképződés nem játszik veletek?*

és a következő, rendkívül élesszemű – noha talán ebben a formában nem a teljes igazságot kifejező – következtetést vonja le: „Ebben a két sorban benne van, ami Vörösmartyban a legfontosabb: az állandó halál-tudat és a halálon is diadalmaskodó fantázia.” (Szerb Antal, *i. m.* 316.) Szerb Antal Vörösmarty költészetét a feladat–fantázia viszonyában értelmezi, és e viszony alakulása szerint megkülönböztet benne három korszakot. Ifjúkorában a „szabad fantázia” uralkodott, de még nem találta meg az eszközöket képzeletének kifejezésére, férfikorában „a szándék erősebb

volt a fantáziánál, amelyet visszafojtott magában, mint beteges jelenséget”. És végül – számunkra most ez a legfontosabb –: „Öregkorában, elborult elmével, már nem tudott tovább uralkodni lelkének gyönyörű szörnyetegein, előtörték és győzedelmeskedtek a félig halott fölött, aki ekkor írta legcsodálatosabb alkotásait.” (I. m. 319.)

Vörösmarty költői génuszát Szerb Antal a képalkotás lélektana felől közelíti meg, és ezért fogadja el természetesként a lelke „gyönyörű szörnyetegeit” szabadjára engedő öreg költő megőrlésének legendáját. Elborult volna elméje? Képei, asszociációi egy beteggé vált képzelet nagyszerű és váratlan szülöttei? Ha utolsó verseit ebben a lélektani vonatkozásban vizsgáljuk, akkor sem adhatunk igazat a legendának. Csak az *Előszó* egy-két képe és *A vén cigány* váratlan átcsapásai tanúskodnak a „gyönyörű szörnyeteg” settenkedéséről. De Vörösmarty a képek racionális logikáján át száll mind mélyebbre saját lelkébe. A szörnyeteget sohasem engedte teljesen felülkerekedni; csak kacérkodott az örülettel, a menekülő, a sorsproblémákat megoldani nem tudó ember szinte kéjes vágyával topogott saját agyának-képzeletének végső dilemmája előtt: sohasem oldotta örületbe tehetetlenségét. Sőt éppen *A vén cigány*ban van a lelki szempontból legmeztelenebb, de társadalmi vonatkozásban a leg-racionálisabb problémafelvetés: a vállalás.

A költő élete: találkozás a világgal és önmagával. Alkata, tehetsége a találkozást szintézissé emeli, amelyben valahol megvalósul az az ősi egység, az a kozmikus egymásra találás, amit az ember bontott meg, amikor rációjával rátelepedett a világra és önmagára is. Vörösmarty kora nemzeti költőt kívánt: Vörösmarty a nemzet koszorús költője lett. De a nemzet még akkor is, amikor látszólag csak dalnokot óhajt erényeinek és hibáinak megéneklésére, amikor tehetségeiből koszorúzásra alkalmas szobrokat farag – a nemzet akkor is érzi, hogy nem erkölcsének pozitív leírására van szüksége, hanem létdilemmáinak felfedésére, dühös átokra, elkeseredett haragra, önkorbácsoló rációra; az igazán nagy tehetségekből a nemzet mártírt csinál, mert befogadni ugyan nem tudja, de érzi, hogy szüksége van reá, és ezért ki is izzadja magából.

Vörösmarty költészete e kettős nemzeti igénnyel magyarázható, ha alkatában-tehetségében csak lehetőséget látunk

a reális szellemi-művészeti igények megvalósítására. Ifjúsága a dilemma keresése, dele a dilemma látszólagos megoldása, estéje a dilemma újrafogalmazása költészetében. Ez a költészet nem vezethető tehát vissza arra a két tényezőre, amelyre Szerb Antal a szellemtörténeti irány hatása alatt megkísérelte: be kell vezetnünk az értékítéletbe a dilemmaperesőt, a világ és az ember viszonyát költészetté varázsoló tehetséget. A dilemma-keresés igénye Vörösmartynál alkati kérdés is, de mindenekelőtt a korigények betörése egy erkölcsileg önmagát felelősnek érző tudatba.

A dilemmával járó vívódás egyik oka az, hogy a költő a maga eszmei világvképét nem tudja egy autentikus hazai filozófiai világvkép keretei közé helyezni: kénytelen megvívni tehát azt a szellemi csatát is, amelyet az értelmiségi erők fejlettebb munkamegosztása esetében a filozófusoknak kellett volna végigküzdeniük. Vörösmarty költészete kompenzálja a filozófia hiányát, ezért gondolati költészet, de a költészetben kompenzálja, ezért túlkompenzálás: kifutás az absztraktumok tiszta világa felé, de a fogalom önálló létének elismerése nélkül, tiszta logikum, de a következtetések logikai rendszere nélkül, a lét általános problémáinak feszegetése egy általános létan összefüggései nélkül: filozofikum filozófia nélkül. Helyette rohanás a költészetbe. Az általános fogalom nála megjelenít, a logikum önmagát közvetíti, a lét pedig a konkrét lét vonásaiban ismer magára. A túlkompenzált filozófiahiány – megszünteti a filozófiát, és a filozofikus gondolatok bűvkörében eltemeti a filozófia utáni vágyat is.

Vörösmartytól kezdve a magyar költészet már tudatosan pótolja a filozófiát, és ezzel olyan gondolati és költészeti feladathoz jut, amely – és ez a helyzet Kelet-Európában eléggé általános – a nemzet önkifejezésének privilegizált tudatformájává változtatja azt. Negatív oldala a feladatok ilyen átvállalásának az, hogy a filozófia egészen a legutóbbi időkig kénytelen saját emancipációját a költészettel szemben kivívni, és ez a filozófiát is többnyire esztétikai kiindulópontú, költészettel tarkított közéleti gondolkodássá oldja. A tiszta absztraktum nem talál helyet; ha szerepe a feloldódás, sorsa a közöny.

Vörösmarty alkati adottságainál fogva fordul a filozofikum felé: metafizikai félelemérzete keres benne kiutat-

megoldást. Ifjúságában ez a félelemérzet a dilemma egyik oldala, amely a másik oldalt keresi: önmagát csak akkor tapinthatja ki, ha van egy másik oldal, önmagát csak akkor írhatja le, ha van egy másik oldal, félelmeit-démonjait csak és csak akkor kényszerítheti költészetté, ha dilemmahordozóvá, így legyűrhetővé, kordában tarthatóvá változtatja; a démon különben csak az önmegsemmisítés eszköze: a metafizikai félelemben elvész az, aki képtelen dilemmává növeszteni egyéniségének-alkatának túlhalmozódását. A fiatal Vörösmartyt költővé tette az, hogy félelemérzetét az egyéni sorsban dilemmává emelte, és szabadság és szerelem viszonyának költészeti metafizikájában kiutat kísérelt találni ebből a dilemmából. 1826-ban keletkezett e vívódás megrendítő dokumentuma, a töredéknek maradt *A délsziget*.

Második korszakában alkata találkozik korával, a feladatvállalásban látszólag megoldja dilemmáját. Mégis igazán nagy költeményeiben ismét és újra kapu nyílik a lét nagy problémái felé, de most már a történelemfilozófiai következtetések formájában. Vörösmarty dele a leplezett vívódások kora. A beért művészből ott settenkedik egy elégtelen kor minden sorskérdése, s amikor az aggodalom költészetté szublimálódik, akkor a sok-sok agyoncsiszolt költőfeladat közül kirobban a feladattá érett költemény.

Estéjén a filozofikummal lett alkat méri fel a világot: vállalja az illúziómentességet. Mert a költő tudja, megtudta már, hogy nincs remény, csak harc van. Küzdés. Az élet küzdés. Ez a tartalma. És döntés. Mert az ember küzdelme mindig döntés. Felmentése nincs, döntenie – kell. Egyik döntése sem ment fel a következő, a másik, az újabb, a mindig másik és mindig újabb döntés alól. Mert az ember gyakorlati és etikai lény is – küzdenie ha kell, hát döntenie is kell. És a költő mindezt tudja már. Hiszen végleg a tiszta és hideg kétségbe szakadt.